

Josep Maria Nolla i Brufau

ELS ORÍGENS DE LA BASÍLICA DE SANT FELIU DE GIRONA

Ara com ara, fins al segon quart del segle IX (842) no tenim cap notícia ferma, ni textual ni arqueològica, de l'existència a Girona d'un temple cristià, deixant de banda el dedicat al màrtir Feliu, obrat, com repeteixen sovint els documents, més enllà però ben a la vora de la porta septentrional de la ciutat i, potser, la d'una hipotètica basílica dedicada a sant Martí, confessor i bisbe de Tours, que caldria datar, si de cas, dins de la setena centúria, bastida, també, més enllà dels murs de la ciutat, entre la porta meridional (o porta *Onnaris*) i el portal Rufí, que posava directament en contacte la plataforma alta del nucli urbà amb la Via Augusta. Aquesta disposició canònica davant dels principals accessos a la ciutat, de tramuntana i de migdia, amb presència de preuades relíquies constituïen, en la mentalitat del comú, un escut més sòlid i més ferm que les potents muralles urbanes.

I no deixa de ser sorprenent que els tres únics temples que existiren *infra muros* –la catedral de Santa Maria i les capelles forals de Santa Maria de les Puelles i Sant Genís– no són anteriors a l'època carolíngia. Fins ara, cap vestigi arqueològic, gran o petit, pot adduir-se en contra d'aquesta afirmació que, certament, és insòlita.

Anem una mica més enllà en aquesta disquisició: els documents més antics conservats (817) assenyalen, sense cap mena de dubte, la basílica de Sant Feliu màrtir com a seu episcopal (catedral) situació que, un xic més endavant (842), passà a compartir amb Santa Maria, que amb moltes possibilitats ocupà, amb les modificacions necessàries, el vell temple pagà dedicat al culte imperial, amb la voluntat expressa de fer entrar, sencer, el conjunt episcopal, l'*epis-*

copium, dins de la protecció de les poderoses muralles urbanes, tot disposant d'un espai privilegiat d'un simbolisme extraordinari que, de cap manera, semblava oportú menysprear.

Situar el conjunt episcopal fora murs no deixa de ser una situació estranya, atípica, però no podem modificar les dades. Cal trobar les explicacions necessàries i intentar dilucidar si sempre fou així i, si no, des de quan.

Fet aquest plantejament que ens semblava que calia, convé, ara, referir la història del temple dedicat al màrtir de la darrera i la més dura de les persecucions anticristianes decretada, en aquell cas, per Dioclecià a Nicomèdia l'any 303 i que degué afectar de debò aquestes contrades l'any següent.

El lloc de l'actual basílica es trobava (i es troba) al costat mateix de les muralles de la ciutat i de la porta septentrional, que d'ençà del segle XII rep el nom de Sobreportes i se situa, per tant, en el *suburbium* més immediat i amb més possibilitats de la urbs.

Ocupava una espai considerable a ponent de la Via Augusta, el gran vial romà que vertebrava tot aquest territori i que, recordem-ho, constituïa, entre les portes meridional i septentrional, el *cardo maximus* de la ciutat, fossilitzat en l'actual carrer de la Força. Aquell lloc esdevingué de seguida una àrea privilegiada per bastir-hi les tombes on eren sebollits els membres notables, els curials, de Gerunda. La proximitat al nucli urbà i les característiques orogràfiques d'aquell indret, permeten deduir-ho. En efecte, l'espai que ocupa l'actual basílica s'alçava contundentment sobre la llera del riu Onyar, a ponent, i davallava de manera suau

cap a tramuntana. L'excavació de 2010 va permetre documentar sepultures més o menys ben conservades, amb cronologies que cal fixar entre època augustal, el Baix Imperi i més enllà. Al redós d'aquell espai s'han identificat indicis clars de moltes sepultures i, en ocasions, d'*areae* funeràries de caràcter familiar, molt ben definides. És una imatge que trobem repetida en tots els nuclis urbans de les *ciuitates* romanes d'arreu de l'imperi.

Que fos un sector funerari privilegiat s'explica per la situació excepcional del lloc, geogràficament parlant, i per la proximitat a la ciutat. Era, no cal dir-ho, la necròpolis més prestigiosa de totes i aquella zona, concretament, la més ben valorada.

Fem un salt cronològic endavant i centrem-nos en els documents que confirmen la historicitat de Feliu, condemnat i executat per les autoritats imperials el dia primer d'agost de l'any 304, segons recorda el *Martyrologium Hieronymianum* que hom data en el segle V. En parla clarament el gran poeta Prudenci, alt funcionari romà, en el seu *Peristephanon* (IV, 29-30), 'Llibre de les Corones', un llarg poema dedicat a lloar i recordar una munió de màrtirs de la persecució dels tetrarques, un segle després, és a dir, unes tres generacions i poc més d'aquell succés. Pel context, per les característiques del llibre, per l'anàlisi interna, no es pot posar en dubte la realitat dels fets. Recordem, altrament, que Prudenci, en algun dels nombrosos viatges entre Roma i *Calagurris*, passà per la ciutat, que, per tant, coneixia. *Parua Gerunda* l'anomena amb altíssima precisió. Ens diu poques coses, circumstància que dona versemblança al relat. Fa l'efecte que a un segle de

distància, més enllà de l'essencial, la mort del sant, no se sabien gaires coses en detall. No diu res de l'existència d'una tomba notable i pensem que és una dada que cal considerar. Si hagués existit n'hauria fet menció, atès que conegué la ciutat i, de ben segur, honorà les despulles del màrtir. Aquesta constatació és preciosa a l'hora de reconstruir l'evolució del lloc. Altres dades documentals són més tardanes, a partir del segle VI, i, de moment, no ens són útils. La memòria del màrtir devia ser la tomba que preservava les seves despulles embellida moderadament.

Fins aquí les notícies textuais més antigues. Cal, ara, fer referència a un conjunt de dades arqueològiques potentíssimes, ben fixades cronològicament, que aporten informació diferent, complementària, molt rica i, sobretot, més antiga. Encastats a banda i banda del presbiteri del temple dedicat a Feliu es conserven, en molt bon estat, vuit sarcòfags de marbre amb el frontal decorat amb escenes figurades. En tots el casos, els experts coincideixen a assenyalar que foren obrats en tallers romans. Un és més antic, del segon quart/segon terç del segle III, tallat en marbre pari i on se'ns narra el mite del rapte de Prosèrpina per Hades. Dins del context, l'hauem de considerar material d'aprofitament. Els altres set es daten globalment dins del primer terç del segle IV, treballats en pedra de Luni. Un representa la lluita de l'ànima del difunt contra la mort destructora a través d'una cacera de lleons. Els altres sis són de temàtica cristiana, dos d'estrigilats, més antics, tres amb escenes juxtaposades i sense solució de continuïtat del Vell i el Nou Testament, i un darrer, esplèndid, que narra únicament la història de Susanna, els vells pèrfids i

Daniel. Tots procedeixen d'excel·lents tallers i, en algun cas, s'han posat en relació amb alguns dels millors que aleshores treballaven a la capital del món. No només tenen un altíssim valor artístic i arqueològic, sinó que són dades històriques de primera magnitud. Eren, no cal dir-ho, obres costoses, cares, que, a més, calia transportar a molts centenars de quilòmetres, amb l'afegit econòmic d'aquesta trama. Aquests objectes estaven a l'abast de molt pocs. Cal, en aquest cas, mirar devers els curials, l'aristocràcia urbana que governava la *ciuitas* i que posseïa potents rendes econòmiques procedents de les seves propietats rurals, que tenia contactes i relacions, i també –i potser, sobretot– una cultura superior, només a l'abast de la rica classe dirigent. I encara podem fer un altre pas endavant: en aquelles cronologies tan altes, en un lapse temporal de com a molt una generació, se'ns fa avinent que algunes famílies curials de Gerunda havien abraçat la nova religió. I podem anar encara més enllà intentant respondre altres qüestions que aquelles peces ens plantegen. Deixant de banda l'anomenat sarcòfag de Sant Feliu, que està considerat la sepultura del màrtir i estigué fins a 1943 damunt l'altar major de la basílica, dels altres no en sabem res. Foren *descoberts* al mateix lloc on són ara. S'ha pensat –i és l'explicació, ara com ara, més plausible– que hi foren encastats quan fou bastit l'actual temple, a partir del segle XIII, quan, com tindrem ocasió de veure més endavant, fou desmantellat i destruït l'edifici precedent. Cal suposar –és la possibilitat més raonable– que haurien acompanyat, gairebé immediatament, les despulles del màrtir, que molt possiblement, però no pas de seguida, degué ser sebollit en un dels sis

sarcòfags decorats amb temes cristians. Podria haver estat el que la tradició considera com a tal o qualsevol altre. Això no és important.

La condemna a mort de Feliu hauria tingut lloc, amb certa versemblança, al Mercadal, a sota o davant de l'actual temple de Santa Susanna, que hauria esdevingut, per aquella circumstància, zona martirial santificada per la sang vessada del sant i que aplegà l'interès de la comunitat per sebollir-s'hi (*tumulatio ad sanctos*). Com a tants altres llocs (Tarragona, Arles, Cartago...) la ciutat comptava amb dos espais martirials: el lloc de la mort i el lloc on descansaven les despulles. I podem deduir que, lliurades als seus seguidors, haurien estat sebollides en el cementiri més prestigiós de la ciutat i en el sector privilegiat, a molts pocs metres de Sobreportes, en l'espai que ocupa l'absis de l'actual basílica dedicada al sant. No en tenim cap referència documental ferma però ho podem deduir sense dificultats i de manera segura per les dades textuais posteriors, ben antigues (segle VI), pel topònim de l'edifici de culte dedicat, de sempre, a Feliu i per una manera general d'actuar que constatem a moltes altres ciutats. I cal suposar, perquè no és factible jurídicament i històricament cap altra possibilitat, que algú molt important de la comunitat, cristià o cripto-cristià, va oferir la seva tomba o l'*area* funerària de què disposava perquè hi fos enterrat. No podia ser de cap altra manera. I per la situació excepcional dins de la realitat de la necròpolis, cal imaginar un membre de la classe dirigent, versemblantment, un curial. Des d'aquell moment, aquella senzilla tomba hauria esdevingut el punt

central, el nucli de la petita comunitat cristiana, sobretot després del decret de tolerància de l'any 313, quan els emperadors donaren plena llibertat de culte. Podem imaginar que aquesta circumstància hauria comportat un cert embelliment del lloc que, si s'arribà a produir, degué ser modest perquè, com hem vist, Prudenci no en parla, tal com fa quan descriu les glòries i les *memoriae* d'altres màrtirs. La hipotètica recuperació d'aquells vestigis és impossible perquè l'obra d'època tardo-antiga, primer, i de l'actual temple, després, van fer desaparèixer completament aquells vestigis, tal com es va poder observar en l'excavació de l'any 2010.

Alguns textos del segle VI fan referència segura a l'existència d'una basílica que conservava el cos sant que no es descriu i que, per tant, se'ns fa difícil imaginar com era. Tanmateix, això ens permet deduir que en algun moment indeterminat del segle V o, potser, del VI, la modesta *memoria* fou transformada en temple martirial que concentrava, a dins seu i al seu redós, el cementiri més prestigiós de la diòcesi, on la classe dirigent de la comunitat religiosa i laica cercava, en morir, la proximitat del benaurat màrtir, la seva protecció en el moment del tràngol i del judici final (*tumulatio ad sanctos*).

A partir de la cinquena centúria comencen a sovintejar notícies que ens parlen de la consolidació i la importància del culte al màrtir Feliu, que fou conegut i glorificat tant a Hispània com a la Gàl·lia i, potser també a l'Àfrica, fins al punt de ser, entre els sants hispans, un dels més coneguts i celebrats, a molta distància, certament, de Vicenç de València. Sobretot Gregori de Tours aplega interessants his-

tòries hagiogràfiques sobre el sant gironí i ens revela el seu prestigi i influència. En aquells mateixos anys, damunt de la tomba del màrtir, el rei Recared (586-601) va oferir i va fer penjar una corona votiva d'or com a homenatge al seu prestigi, grandesa i ajuda. Recared, com tants altres monarques d'aquell temps, va ser sovint a Gerunda, recurrent la via per ser present a la Septimània, la vasta província del *regnum gothorum* de més enllà dels Pirineus, pressionada contínuament i sense èxit pels merovingis. Degué ser, probablement, la més notable de les ofrenes que hom obsequià al màrtir.

Les excavacions efectuades l'any 2010 al presbiteri del temple i al sector més oriental del costat de l'evangeli del transepte, van permetre recuperar modestos retalls de la història d'aquella zona de la ciutat i fer reviure part de la basílica tardo-antiga. Aquells treballs arqueològics, convenientment publicats, malgrat la limitació d'espai, han permès fer propostes de restitució raonable de l'edifici i copsar determinades característiques tècniques d'un monument notable. La basílica antiga quedaria completament integrada dins de l'edifici actual i sabem que posseï uns fonaments sòlids i molt gruixuts damunt dels quals s'alçava la paret vista, que era de menor amplada. Es varen trobar indicis de sòls d'*opus signinum*, de mosaic i d'aplacats de pedres de qualitat. La planta que es pot dibuixar seria de tipus basilical, amb un absis llarg i fondo, notablement enlairat en relació al *quadratum populi*, tres naus i, probablement, dues aules situades simètricament, que definirien una mena de fals transepte, una planta convencional de creu llatina. L'excavació va posar de manifest la imbrica-

ció dels fonaments, cosa que permet assegurar la unitat de l'obra, feta en un sol moment.

És, tanmateix, l'espai del presbiteri el que ha ofert dades més interessants per fer-se una certa idea d'algunes de les característiques d'un edifici només parcialment conegut. Tot el subsol era ocupat per una successió de *loculi*, de caixes d'obra, bastides, i fent servir tècniques i models propis de l'antiguitat tardana, que no deixaven espais intermedis. No tenim cap problema a extrapolar a la resta d'aquell espai preeminent aquella concentració de sepulcres. No cal dir que aquells sepulcres eren privilegiats i només a disposició de l'alta jerarquia eclesiàstica i, puntualment, civil i, amb moltes possibilitats, aprofitats una i una altra vegada. En el punt central de l'absis es disposaria l'altar i, al seu damunt (o ben a la vora), la tomba central del conjunt on reposarien les despulles de Feliu. Proximitat del sant i sinaxi eucarística s'unien per fer absolutament desitjable ser sebollit en un d'aquells taüts. D'allí hauria de procedir l'epitafi del bisbe Servusdei (886-906) que es conserva, sencer, encastat als murs del presbiteri, al costat dels frontals de sarcòfag (*supra*) i que ens recorda que, molt a principis del segle X, els bisbes volien continuar essent enterrats en la proximitat del màrtir.

L'excavació va posar de manifest una dada molt valuosa: l'interior de les tombes es buidà amb tota la cura del món. No es va trobar ni un mínuscul fragment d'os humà. Quan es va decidir bastir una nova basílica hom tingué cura de retirar totes les despulles que s'hi trobaven, que degueren ser enterrades amb totes les atencions del món en un altre lloc de l'edifici.

Aquell nou temple va durar fins que l'actual, bastit a partir de la primera meitat del segle XIII, el va substituir.

De quan cal datar-lo? L'excavació no va proporcionar dades directes i caldrà, per tant, fer-ne servir d'indirectes. La tècnica constructiva, les característiques i el material emprat a l'hora de bastir els *loculi*, obrats i encaixats amb precisió dins del presbiteri, les poques referències textu- als i les relacions estratigràfiques, ens portarien a propo- sar una cronologia dins del segle VI, potser al segon terç/ mitjan centúria, com tants altres a Hispania. I va continu- ar en ús, mantingut i probablement embellit, fins al segle XIII. Cal tenir present la hipotètica existència d'un temple anterior, més petit, més senzill, de finals del segle IV o d'inicis del V, que hauria desaparegut sense deixar, fins ara, cap rastre.

La *memoria* del sant, amb la seva tomba, primer, i la basílica martirial, després, haurien estat el punt de partida d'un burg, d'un barri fora murs, d'una certa entitat que, de moment, ens defuig d'entre els dits. El textos escrits coe- tanis permeten deduir l'existència d'un cenobi —o potser dos, en aquest cas un de masculí i un altre de femení—, que caldria posar en relació amb la gestió del conjunt martirial. Lligat amb aquella possible realitat, tampoc seria estrany, ans al contrari, suposar l'existència d'un *xenodochium*, un establiment que assegurava l'estada dels pelegrins, una in- fraestructura que una ciutat ben comunicada, amb un sant prestigiós, havia de posseir. El que coneixem documental- ment es data de molt a finals del segle X i sembla tenir a veure amb la voluntat de traslladar l'*episcopium* dins dels murs de la ciutat. Més endavant, ben entrat el segle XII,

fou traslladat al burg de Sant Pere de Galligants (hospital de Capellans).

Centrem-nos, ara, en la catedralitat de Sant Feliu, un tema espinós, difícil d'enfrontar, per la migradesa de les dades i, sovint, la seva opacitat.

Tal com s'ha dit (*supra*), queda fora de dubtes que, quan consultem els documents més antics conservats, se'ns fa avinent que la catedral era, en els moments inicials del domini carolingi (817) a Sant Feliu, fora murs. D'abans no conservem cap referència que ens parli de la seu diocesana. Això es pot explicar de diverses maneres. Alguns autors consideren que podria ser el resultat de la conquesta agarena, quan els nous amos s'haurien apropiat de l'espai de la catedral, que situen indefectiblement a l'àrea sacra de l'antic fòrum. És una possibilitat raonable, però que es recolza en el no-res. Ja hem vist que, fins ara mateix, no hi ha, *infra muros*, cap dada arqueològica o document escrit en relació a algun temple cristià anterior al segon terç del segle IX.

I més encara, uns pocs documents, molt valuosos, certifiquen que no hauria estat fins als darrers anys del segle X que el bisbe començà a crear el seu palau dins d'una ambiciosa operació que comportava la construcció d'una (i definitiva) catedral i de tots els edificis que exigia l'*episcopium*. Encara podem resseguir els complexos pactes que van permetre dividir un espai que havia estat únic en dues realitats, Santa Maria i Sant Feliu, que, malgrat tot, continuaren i han continuat mantenint uns lligams que ens fan retrocedir a quan havien estat cocatedrals.

Per les etapes més remotes del bisbat gironí no sabem on s'hauria pogut desenvolupar el conjunt episcopal, modest i senzill i ben difícil d'identificar. Ara bé, a partir del segle V i, sobretot, del VI, els vestigis haurien estat, per força, més contundents i més fàcils de reconèixer. No sembla, pel que sabem, que es pugui cercar l'*episcopium* i la seva catedral dins dels murs de la ciutat (i no és raonable proposar que ocuparia algun espai lluny de la seu actual). S'hauria edificat a redós de Sant Feliu? Teòricament, aquesta possibilitat trenca allò que sabem sobre la localització d'aquests conjunts en el món mediterrani, però els comportaments majoritaris no són lleis immutables.

El que no podem posar en dubte és que quan els *gerundenses* van lliurar la seva ciutat als francs, el 785, el conjunt episcopal se situava al burg de Sant Feliu i que el temple dedicat al màrtir (o un de paral·lel) era *sedis Gerundae*.

Les notícies d'època carolíngia referides al temple de Sant Feliu sovintegen al llarg dels anys, però sense aportar descripcions o informacions d'un cert interès, deixant de banda la situació fora murs i la proximitat a Sobreportes, que se'ns fa present una i una altra vegada.

De l'any 908 conservem l'acta de consagració del bisbe Guigó, que tingué lloc «citra portam Gerunde ciuitatis in aecclesiam Sanctissimi Felicis Christi martyris», amb l'assistència del metropolità de Narbona, d'altres bisbes, d'autoritats polítiques i dels clergues i fidels de la diòcesi. No deixa de ser una dada rellevant que, precisament, un acte d'aquella importància se celebrés allí i no a Santa Maria. Per tradició? Per comoditat? Sigui com sigui certifica

el paper de catedral de la basílica en aquells anys i que aquest paper venia de molt abans.

Un document de l'any 976, però, explica com Guadamir, abat de Sant Feliu, dictà testament «[...]in ipso burgo de predicta ciuitate, in mansione Sancti Felicis martyrís, in sua domo, in suo lecto ». Per primera vegada, que en tinguem constància, aquell sector s'anomena *burgus*, un mot que a Girona es reservà exclusivament per referir-se als barris septentrionals i més antics de la ciutat, el de Sant Pere de Galligants i el de Sant Feliu. Aquest costum va romandre, ben arrelat, i el continuem utilitzant. Aquell substantiu només pren realitat com a conseqüència de la presència d'estructures d'una certa entitat que, en algun cas, podrien tenir un passat remot. Hem de deduir, per l'època carolíngia, l'existència d'un sector urbà consolidat, amb un clar origen tardo-antic que es concentrava especialment a ponent de la Via Augusta però que potser s'havia expandit devers llevant. Es fa menció del temple (*mansione*) i d'un casal (*domos*), on habitava Guadamir, i que situaríem cap a tramuntana de la basílica, on més endavant hi hagué el claustre i les dependències annexes.

Altament, documents un xic més tardans ens il·lustren sobre l'existència d'un sitjar que va acabar donant nom als que el gestionaren en una època determinada (els Sitjar), que cal considerar el (o part) del *cellarium* lligat a Sant Feliu quan era catedral. No sabem amb seguretat on situar-lo, però hem proposat que fos a redós de la muralla, més enllà de la torre oriental de Sobreportes, un espai ben comunicat, lluny del riu i on antigues excavacions van localitzar nombroses sitges.

Va ser, també, aquella *domus* on testà Guadamir l'any 976 el palau episcopal? És una possibilitat a considerar. En darrera instància, degué situar-se ben a la vora. Queda clar que quan ja s'havien fet totes les passes necessàries per fer entrar definitivament el conjunt episcopal dins dels murs de la ciutat, s'hagué d'adquirir un immoble anterior que en va ser el punt de partida. On tenia el bisbe, anteriorment, aquell edifici? No sembla que *intra muros*. Si la catedral es trobava al burg de Sant Feliu, hauríem de suposar que al seu costat s'alçaria el palau.

Calen, no cal dir-ho, noves recerques, sobretot arqueològiques, i molta sort per poder resoldre algunes o totes les qüestions que se'ns plantegen i que no tenen, de moment, una bona solució.

Bibliografia

AMICH N.M. *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a Sant Feliu de Girona a l'antiguitat tardana*. Girona, Col·lecció de Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, núm. 19, 2006.

CANAL J., CANAL E., NOLLA J.M. i SAGRERA J. «El sector nord de la ciutat de Girona. De l'inici al segle XIV». *Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica*, 4. Girona, 2000.

– «Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval». *Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica*, 5. Girona: Ajuntament de Girona, 2003.

- «L'entrada del complex episcopal dins murs entre els segles X-XI». A: *Actes del II Congrés d'Història de Girona. La catedral de Girona (27 i 28 de novembre de 2003)*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLV, 2004, Girona, 141-159.
- FREIXAS, P. *La basílica de Sant Feliu, primera catedral de Girona*, Girona, 2016.
- NOLLA, J. M. i PALAHÍ, L. *Els orígens de la basílica de Sant Feliu de Girona. Dades documentals i arqueològiques. Estat de la qüestió*, Girona, 2011 (Estudis Arqueològics, 9).
- NOLLA, J. M. i PALAHÍ, L. *Gerunda en l'antiguitat tardana, Parva Gerunda a cura de D. Vivó, L. Palahí i J. M. Nolla*, Girona, 2012, 225-243 (Col·lecció Història de Girona, 48).
- NOLLA, J. M. i PALAHÍ, L. El cementiri tardoantic del Mercadal de Girona i el culte al màrtir Feliu. Una nova interpretació, *Pyrenae*, 45-2, 2014, Barcelona, 95-116.
- NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SUREDA, M., CANAL, E., GARCIA, G., LLOVERAS, M. J. i CANAL, J. *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona, 2008, 269 pàgines (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 8).